

IOSUD – UNIVERSITATEA „DUNĂREA DE JOS” DIN GALAȚI

Școala doctorală de Științe Socio - Umane

TEZĂ DE DOCTORAT

MEMORIE CULTURALĂ ȘI STRUCTURI TEXTUAL - IDENTITARE

ÎN SCRIERILE LUI NORMAN MANEA

(rezumat)

Doctorand,

ANICUȚA NOVAC

Conducător științific,

Prof. univ. dr. EUGENIA SIMONA ANTOFI

Seria Seria U 2 Filologie – Română , Nr. 26

GALAȚI

2020

IOSUD – UNIVERSITATEA „DUNĂREA DE JOS” DIN GALAȚI

Școala doctorală de Științe Socio - Umane

TEZĂ DE DOCTORAT

MEMORIE CULTURALĂ ȘI STRUCTURI TEXTUAL- IDENTITARE

ÎN SCRIERILE LUI NORMAN MANEA

(rezumat)

Doctorand,

Anicuța Novac

Președinte

Prof univ.dr. NICOLETA IFRIM

Conducător științific

Prof univ.dr. EUGENIA SIMONA ANTOFI

Referenți științifici

Prof univ.dr. MIRCEA A. DIACONU

Prof univ.dr. IULIAN BOLDEA

Prof. univ. dr. DOINIȚA MARCELA MILEA

Seria Seria U 2 Filologie – Română , Nr. 26

GALAȚI

2020

Seriile tezelor de doctorat susținute public în UDJG începând cu 1 octombrie 2013 sunt:

Domeniul fundamental ȘTIINȚE INGINEREȘTI

- Seria I 1: **Biotehnologii**
Seria I 2: **Calculatoare și tehnologia informației**
Seria I 3: **Inginerie Seriiile electrică**
Seria I 4: **Inginerie industrială**
Seria I 5: **Ingineria materialelor**
Seria I 6: **Inginerie mecanică**
Seria I 7: **Ingineria produselor alimentare**
Seria I 8: **Ingineria sistemelor**
Seria I 9: **Inginerie și management în agricultură și dezvoltare rurală**

Domeniul fundamental ȘTIINȚE SOCIALE

- Seria E 1: **Economie**
Seria E 2: **Management**
Seria SSEF: **Știința sportului și educației fizice**

Domeniul fundamental ȘTIINȚE UMANISTE ȘI ARTE

- Seria U 1: **Filologie- Engleză**
Seria U 2: **Filologie- Română**
Seria U 3: **Istorie**
Seria U 4: **Filologie - Franceză**

Domeniul fundamental MATEMATICĂ ȘI ȘTIINȚE ALE NATURII

- Seria C: **Chimie**

Domeniul fundamental ȘTIINȚE BIOLOGICE ȘI BIOMEDICALE

- Seria M: **Medicină**

CUPRINS

ARGUMENT	3
CAPITOLUL I. MEMORIE CULTURALĂ ȘI IDENTITATE. REPERE TEORETICE ȘI CRITICE. EVOLUȚIA CONCEPTELOR	12
I.1. Memoria culturală, un concept cu miză identitară	12
I.2. Identitatea narativă. Biografia unui concept	19
I.3. <i>Povestirile vieții</i> ca mod ficțional de manifestare a memoriei recuperatorii și al definirii identitare în discursul literar posttotalitar românesc	26
I.4. Strategii identitare în diversitatea formelor de discurs (auto)biografic	33
CAPITOLUL II. SCRITORII ÎN TOTALITARISM ȘI POSTTOTALITARISM. MODELE CULTURAL – IDENTITARE	41
II.1. Scriitorii în totalitarism. Între aservire, <i>rezistență</i> , disidență și exil	41
II.1.1. <i>Referentul identitar</i> politic și identitatea impusă	41
II.1.2. Alternative cultural – identitare. Între aservire și <i>rezistență</i>	45
II.1.3. Disidență și exil – radicalizarea modelelor cultural – identitare în totalitarism.	51
II.2. Modele cultural – identitare <i>sub zodia</i> revizionismului posttotalitar	56
CAPITOLUL III. NORMAN MANEA, INTERSECTAREA DIRECȚIILOR DE RECEPTARE A OPEREI	61
III.1. Receptarea operelor în spațiul cultural românesc totalitar și posttotalitar	61
III.2. Relevanța receptării în alte spații de cultură	75
III.3. Scrierile lui Norman Manea din perspectiva <i>literaturii globale</i>	80
III.4. Norman Manea, <i>incomodul</i> . Receptarea extraliterară	89
CAPITOLUL IV. „VARIANTELE UNUI AUTOPORTRET” - REPREZENTĂRI ȘI (RE)FICȚIONALIZĂRI IDENTITARE	94
IV.1. Jocul cu măști din romane	94
IV.1.1. Ipostaze ale exilatului în ficțiune - <i>Vizuina</i> (2009)	94
IV.1.2. Măștile ficționale ale captivității - <i>Plicul negru</i> (2007)	111
IV.2. Ipostaze ale ratării în proza scurtă <i>Fericirea obligatorie</i> (2015)	126
IV.3. <i>Huliganul</i> și formula autoficțiunii: <i>Întoarcerea huliganului</i> (2008)	135
IV.4. Ucenicia clovnului în eseul autobiografic. <i>Despre clovni. Dictatorul și Artistul</i> (2013)	152

IV.5. Dilemele exilatului. De la exilul interior la exilul exterior în dialogurile narative	164
IV.5.1. Identitate culturală dublă și rolul memoriei recuperatorii. <i>Curierul de Est. Dialog cu Edward Kanterian</i> (2010)	164
IV.5.2. Identitate exilică în contextul global și multicultural al <i>literaturii lumii. Textul nomad (Casa melcului, II)</i> (2006)	177
IV.5.3. Exilul ca experiență de (de)formare identitară. <i>Sertarele exilului. Dialog cu Leon Volovici</i> (2008)	190
IV.5.4. Reconfigurarea identitară a unui <i>Proust din Est. Cuvinte din exil. Norman Manea în dialog cu Hannes Stein</i> (2011)	200
CONCLUZII	209
BIBLIOGRAFIE	212

Cuvinte-cheie: *Norman Manea, memorie culturală, identitate, discurs autobiografic, exil, totalitarism, posttotalitarism*

Lucrarea de față propune un exercițiu de interpretare a scrierilor lui Norman Manea ca medii ficționale ale memoriei recuperatorii și ca scenarii de reconfigurare identitară. Cele două concepte din titlul lucrării, *memorie culturală și structuri textual - identitare*, ghidează demersul nostru către o receptare a scrierilor lui Norman Manea în grila narațiunilor memoriale și în cea a narațiunilor identitare.

Originalitatea constă în aplicarea acestui exercițiu de interpretare pe un corpus de texte care reflectă varietatea formelor de discurs din textele lui Norman Manea: autoficțiune (*Întoarcerea huliganului*), romane (*Vizuina, Plicul negru*), proză scurtă (*Fericirea obligatorie*), eseu autobiografic (*Despre clovni. Dictatorul și Artistul*), dialoguri narative (*Curierul de Est. Dialog cu Edward Kanterian, Textul nomad. Casa melcului. II, Cuvinte din exil. Norman Manea în dialog cu Hannes Stein, Sertarele exilului. Dialog cu Leon Volovici*).

Chestionarea identitară redată, astfel, printr-o retorică variată, mixtă (amestec de ficțiune și de biografie), exprimă o identitate multiplă, hibridă, scindată în trei elemente componente: scriitor român, de etnie evreiască, exilat în America. Structurile textual - discursive cu miză identitară pun în ecidență nuanțele, re poziționările, reevaluările evenimentelor din istoria personală și din marea istorie.

Capitolul I, intitulat **Memorie culturală și identitate. Repere teoretice și critice. Evoluția conceptelor**, este unul de teoretizare a conceptelor care structurează exercițiul interpretativ. În demersul nostru, am valorificat dispozitivul teoretic al memoriei culturale¹ din perspectiva sociologică (Maurice Halbwachs), din perspectiva studiilor culturale (Jan Assmann), din perspectiva patologiilor memoriei (Paul Ricoeur, Tzvetan Todorov, Thomas Keller) și din perspectiva fenomenului de globalizare (Iulian Boldea), fără a epuiza problematica generată de conceptul prezentat în această secvență teoretică.

Pentru receptarea textelor lui Norman Manea ca narațiuni ale memoriei, am identificat prezența indicatorilor memoriei culturale în textele selectate: referința culturală (tipare identitare specifice perioadei comuniste sau de tranziție), gradul de relevanță al referinței

¹ Printre alți cercetători care au extins prin studiile lor conceptul de *memorie culturală*, menționăm: Astrid Erll, Ann Rigney (*Literature and the Production of Cultural Memory: Introduction*), Birgit Neumann (*The literary representations of Memory*), Joël Candau (*La métamémoire ou la mise en récit du travail du mémoire*), Marianne Hirsch (*Family Frames. Photography Narrative and Postmemory*), Pierre Nora (*Le lieux de mémoire*).

culturale, *semantica identitară a spațiului și timpului* (J. Assmann²), reconfigurarea trecutului, discursul dublu raportat (către istoria personală și către *referenții identitari* cu care relaționează individul: contextul social, cultural, politic, mentalități), *practicile abuzive ale memoriei*. În cazul lui Norman Manea, experiențele limită a căror rememorare reconfigurează retroactiv identitatea sunt: deportarea în Transnistria, totalitarismul, condiția alogenului, exilul. În acest sens, am identificat și am analizat punctul de vedere al martorului direct confruntat cu *teroarea istoriei*, care proiectează asupra trecutului o dublă perspectivă: cea a exilatului, a dezrădăcinatului și cea a scriitorului care vrea să dea sens și coerență scenariului său identitar, integrând *timpul trăit în timpul mărturisit*. Criticul literar Iulian Boldea vorbește despre specificul, rolul și funcționarea memoriei în scrierile lui Norman Manea. În sensul acesta, textele lui Norman Manea dezvăluie o *memorie traumatizată* de mecanismul istoriei agresive, o memorie care încearcă, prin exercițiul anamnezei, să salveze un destin individual de la uitare. Memoria scriitorului este una „neconcesivă, de exemplară acuitate și expresivitate etică”³, adaugă Iulian Boldea, prin fermitatea celui care rostește adevărul, chiar dacă din postura marginalului, pe care unii îl contestă.

Scopul acestui demers este prezentarea strategiilor prin care textele lui Norman Manea funcționează ca narațiuni identitare și memoriale, de aceea, dispozitivul teoretic al memoriei culturale va fi completat de cel al identității narative. Luând ca repere teoretice raportul biografie – ficțiune, strategiile mutuale de influențare ale celor două planuri și coroborându-le cu teoria lui Paul Ricoeur referitoare la identitatea narativă ca binom *idem – ipse*⁴, am identificat strategiile de construcție și de deconstrucție identitară, în diverse forme de discurs autobiografic din opera lui Norman Manea. Vom identifica strategiile prin care identitatea, ca binom *idem – ipse*, se construiește în funcție de convențiile fiecărui tip de discurs selectat: strategiile de ficționalizare a biograficului, cele de biografizare a ficțiunii, reconfigurarea istoriei personale rememorate. Rememorându-și istoria personală, Norman Manea reconstruiește retroactiv o identitate scindată și o recompune cu fiecare variantă identitară construită (băiețelul deportat, clovnul, huliganul, marginalul, inadaptatul, August Proștu, veșnicul exilat), apelând la convențiile formelor de discurs amintite.

² Jan Assmann, *Memoria culturală. Scriere, amintire și identitate politică în marile culturi antice*, Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2013, p. 24

³ Iulian Boldea, *Recursul la memorie*, în „România literară”, nr. 29, 11-17 iulie 2014, disponibil la adresa http://www.romlit.ro/index.pl/recursul_la_memorie, consultat în data de 7.06.2019

⁴ Paul Ricoeur, *Soi-même comme un autre*, Editions du Seuil, Paris, 1990, p. 141

În capitolul al doilea, intitulat **Scriitorii în totalitarism și posttotalitarism - modele cultural – identitare**, am prezentat modul în care referentul extern influențează tiparele comportamentale și mentalitare ale intelectualilor. În cazul regimului totalitar de la noi, vorbim de o perturbare a *referentului extern*⁵, prin intervenția agresivă a acestuia asupra identității individului, rezultatul fiind uniformizarea, depersonalizarea, alienarea identitară. În funcție modul de relaționare a scriitorilor cu Puterea și cu ideologia oficială a acesteia, putem vorbi de două modele cultural-identitare: adaptarea, respectiv inadaptarea la referentul extern, ultima tradusă prin *rezistență*, disidență, exil (exil interior, exil exterior). În cazul lui Norman Manea, în timpul perioadei totalitare, putem vorbi de o *subversiune indirectă*, prin practicarea unei literaturi esopice, deviind astfel de la estetica oficială. În perioada posttotalitară, odată cu exilul în America, scriitorul adoptă o *identitate culturală dublă*⁶, remarcă Eva Behring, prin transferul de idei, de atitudini, de mentalități între cele două spații culturale, autohton și american.

În capitolul al treilea, intitulat **Norman Manea - intersectarea direcțiilor de receptare a operei**, propunem o periodizare a receptării operei în funcție de spațiul de cultură ai cărui reprezentanți au manifestat interes pentru scrierile prozatorului nostru - etapa românească (marcată de regimul totalitar) și receptarea din alte spații de cultură (marcată de exil și de discursuri de recuperare sau de contestare). Ținând cont de creșterea vizibilității scriitorului în *spațiul multicultural al literaturii globale*⁷, am adăugat și o perspectivă de receptare concordantă cu acest concept. În funcție de criteriul de evaluare (estetic sau etic) am făcut o diferențiere suplimentară a direcțiilor de receptare, în urma căreia am evidențiat două ipostaze ale autorului: cea de scriitor (receptările se referă la particularitățile stilistice ale operei) și cea de ideolog (receptările vizează discursului etic al scriitorului, generator de dezbateri și de polemici). Receptarea resentimentară din țară se explică prin militarea scriitorului pentru reconsiderarea critică a trecutului, mai exact, a perioadei legionare a intelectualității

⁵ Alex Mucchielli, *L'identité*, Presses Universitaires de France, Paris, 1986, p. 10. Conceptul de *referent identitar* îi aparține lui Alex Mucchielli, specialist în științele comunicării, care a definit identitatea luând în calcul toți actorii sociali și diferitele tipuri de contexte / *referenți identitari*, cu care interacționează individul și care îi marchează formarea. Printre referenții istorici sunt precizate evenimente istorice marcante (conotate pozitiv sau negativ), care au modificat mentalități, credințe, cutume etc.

⁶ Eva Behring, *Scriitori români din exil 1945 – 1989*, Editura Fundației Culturale Române, București, 2001, p.164

⁷ Pascale Casanova, *Republica mondială a literelor*, Editura Art, București, 2016, p. 19

românești interbelice. Din altă perspectivă, reținem o serie de clișee ale receptării posttotalitare a scriitorului Norman Manea care trimit, de cele mai multe ori, la eficiența politicii de marketing cultural a editurilor cu care colaborează autorul și la un context global actual favorabil recuperării memoriei culturale din țările Europei de Est.

În capitolul al patrulea, intitulat „*Variantele unui autoportret*” - **reprezentări și (re)fiționalizări identitare**, am analizat configurarea avatarurilor identitare, cu ajutorul diverselor formule narrative și stilistice, folosindu-ne de instrumentarul tehnico-metodologic din capitolul I. În formulele discursive analizate, identitatea narativă se constituie prin asumare, la persoana I și prin proiecție, cu ajutorul măștilor ficționale construite.

Măștile ficționale din romanul *Vizuina* (2009) se încadrează în tipologia intelectualului est-european exilat, care încearcă să folosească memoria și scrisul ca modalități de recuperare retroactivă a trecutului și a identității personale, evitând clișeele uniformizante ale colectivității. Transferul de date biografice de la autor la masca sa ficțională, Peter Gașpar, este recognoscibil după următoarele repere: componenta identitară evreiască, Peter fiind născut din *părinți marcați*; experiența Holocaustului, trăită de părinți; evadarea în lectură; exilul în America; experiența de profesor universitar; ecourile articolului despre perioada legionară a lui Eliade. Numele protagonistului sugerează o structură identitară mixtă, și anume americanizarea scriitorului de etnie evreiască. O altă mască narativă este reprezentată de profesorul Augustin Gora, și el naufragiat în *Lumea Nouă și Liberă*. Fost profesor universitar, Gora scrie acum necrologuri într-un ziar american. Identitatea ca alteritate, nevoia de a fi *altul* este explicată de Gora prin sindromul trecutului est-european, tradus prin nevoia de mască, ca soluție de protecție și de supraviețuire, dar și prin printr-o suspiciune exagerată, ca semn al deformării identitare în totalitarism.

În subcapitolul **Măștile ficționale ale captivității – *Plicul negru* (2007)** am analizat mecanismul de deconstrucție identitară, biografia scriitorului fiind descompusă și recompusă pe tot parcursul textului și transferată personajelor, care devin măștile ficționale ale autorului. O mască ficțională este Anatol Dominic Vancea Voinov, care are toate datele unei identități inadapte la contextul social-politic. Este fiul unui intelectual evreu, are un frate stabilit în Argentina, este incomod prin faptul că dorește să elucideze circumstanțele morții tatălui său. Contextul social-politic devine referentul identitar extern prin care se definește captivul Tolea. Este vorba de ultimul deceniu al dictaturii comuniste, identificabil prin tipare identitare specifice perioadei: cozile, supravegherea generalizată, înlocuitorii, notele informative, dosarul. Deformarea identitară generată de referentul extern agresiv este

sugerată de *Asociația surdo-mușilor*, o alegorie a identității colective. Membrii acestei asociații preiau caracteristicile *omului nou*, prin faptul că sunt manipulați, îndoctrinați, subordonați, devotați asociației, depersonalizați.

În subcapitolul **Ipostaze ale ratării în proza scurtă – *Fericirea obligatorie* (2015)** am aplicat teoria lui Paul Ricoeur referitoare modelul narativ al identității, pe care am completat-o cu teoria lui Alex Mucchielli referitoare la identitatea contextualizată, modelată de referentul identitar extern, social-politic. Măștile ficționale din acest volum de proză scurtă sunt personaje marginale, excentrice în raport cu sistemul: anchetata care sfidează anchetatorul cu tăcerea ei; grupul artiștilor rebeli, vizați de regim, pentru că reprezintă posibili factori devianți; muncitorul, luptător solitar și victimă a sistemului justițiar, social, medical. O mască ficțională a prozatorului și un personaj strivit de sistem este muncitorul Nanu Valetin, care își proiectează în plan oniric o identitate dorită, de om curajos, care poate să înfrunte sistemul. Dublul său identitar își strigă nemulțumirea la megafoane, trezindu-i din letargie și pe ceilalți: „Ați început să vă feriți? Nu mă puteți ajuta, nu ne putem ajuta. Am învățat frica și egoismul, ne sufocăm de unul singur, fiecare.”⁸ Cu identitatea aceasta, proiectată în plan oniric, muncitorul cere autorității rostirea adevărului și încetarea dominării prin frică. La lumina zilei, identitatea muncitorului este strivită ferm de mecanismul opresiv al regimului totalitar.

În subcapitolul ***Huliganul și formula autoficțiunii – Întoarcerea huliganului* (2008)**, identitatea narativă se construiește cu convențiile autoficțiunii, rezultând o proiecție ficțională ambiguă, care oscilează între verosimilitate și neverosimilitate, în funcție de raportul problematic biografie – ficțiune, pe care textul îl construiește. Printre elemente autobiografice textualizate, recunoaștem: deportarea în Transnistria, relația scriitorului cu cenzura și cu autoritatea politică, exilul. În *Întoarcerea huliganului*, identitatea scindată este ascunsă în spatele unor măști ficționale, care devin proiecții ale autorului: alogenu, bufonul /clovnul, huliganul, copilul Noah. O altă componentă a identității narrative, ce se conturează pe parcursul unei analepse, este August Prostul. Acesta ilustrează condiția artistului în totalitarism, un bufon inadaptat, rezultatul viziunii istoriei ca *circ totalitar*. Eșecul simbolic al artistului poate fi interpretat ca o formă paradoxală de subversiune, deoarece artistul refuză, prin această mască ficțională, (de)formarea identitară a Puterii. Acțiunile, valorile, dorințele, viziunea despre lume a acestui personaj devin un criteriu de definire identitară în baza

⁸ Norman Manea, *Fericirea obligatorie*, ediția a IV-a, Editura Polirom, Iași, 2015, p. 152

principiului *coerenței narative* teoretizat de Ricoeur. În baza principiului *coerenței narative*, a unei logici interne a acțiunii, aceste evenimente pot fi lesne recunoscute ca făcând parte din narațiunea oficială a unui personaj. O identitate de fațadă este cea a inginerului hidrotehnist, care, în aparență, asigură o adaptare superficială a personajului la contextul social-politic, în esență, ea protejând, totodată, identitatea profundă a individului. Ca reacție defensivă, *identitatea de fațadă* „are rolul de a neutraliza privirea critică a *celuilalt*”⁹, explică Alex Mucchielli. Naratorul-personaj conștientizează limitele acestei strategii, care nu asigură de fiecare dată imunitatea față de deformarea identitară inițiată de Putere.

În subcapitolul **Ucenicia clovnului în eseu autobiografic – Despre clovni. Dictatorul și Artistul (2013)**, identitatea narativă se construiește cu strategiile specifice eseului autobiografic. În ceea ce privește instanța enunțării enunțării, aceasta se dedublează, fiind și subiect și obiect al discursului, așa cum se întâmplă și în formula discursivă practică de Manea. Scriitorul se află simbolic camuflat sub masca lui August Prostul, care reprezintă Artistul scârbit de promisiunile înșelătoare ale autorității. Artistul-clovn al lui Norman Manea ilustrează concepția renașcentistă a râsului, ca formă de eliberare de cenzură, de opresiuni, ca ipostază a adevărului neoficial al maselor, al populației, opus celui oficial al Puterii, conform teoriei lui Mihail Bahtin: “Cultura râsului (carnavalul) elibera conștiința umană de dominația filosofiei oficiale, sugera o nouă optică asupra lumii, o optică lipsită de teamă, de venerație și absolut critică.”¹⁰ Prin urmare, în cheia de lectură a Renașterii, bufonul este purtătorul adevărului neoficial, așa cum August Prostul reprezintă, în eseu autobiografic al lui Norman Manea, atitudinea subversivă a autorului față de Putere.

În subcapitolul **Dilemele exilatului. De la exilul interior la exilul exterior în dialogurile narrative**, am analizat modul în care discursul specific dialogurilor narrative ajută la conturarea paradigmei identitare în scrierile lui Norman Manea. În exercițiul de interpretare adaptat acestui tip de discurs, au fost vizate: raportul dintre istoria personală și marea istorie, dintre identitatea reală și cea narativă, experiențele marcante selectate de memoria afectivă (Gulagul, comunismul, exilul), *punerea lor în intrigă* și reevaluarea critică din perspectiva prezentului. Întrebările despre Holocaust și antisemitism, pe care i le adresează prozatorului Edward Kanterian, în *Curierul de Est. Dialog cu Edward Kanterian* (2010), declanșează memoria afectivă a scriitorului, care evocă prima experiență ce i-a

⁹ Alex Mucchielli, *L'identité*, P.U.F., Paris, 1986, p. 89

¹⁰ Mihail Bahtin, *François Rabelais și cultura populară în Evul Mediu și Renaștere*, Editura Univers, București, 1974, p. 278

atribuit statutul de victimă a totalitarismului, cea a deportării în Transnistria. Întrebările funcționează, toate, așa cum remarcă Simona Antofi, „nu doar ca un declanșator / catalizator al discursului identitar principal, ci și ca o eficientă grilă de selecție retrospectivă ce are la bază o fructuoasă intersubiectivitate.”¹¹. Referentul identitar extern se reconfigurează și se completează progresiv, pe măsură ce subiectul interviuat rememorează evenimente, locuri, oameni dintr-o anumită etapă a biografiei sale. Chestionarea componentei identitare iudaice este analizată prin raportare la două contexte, totalitar și posttotalitar, și la cele două planuri enunțative, discursul și istoria. În comunism, din cauza ideologiei partidului unic, scriitorul este destul de reținut față de propria iudaitate, pe care nici n-o afirmă, nici n-o neagă cu ostentație, dar reacționează atunci când se simte lezat. În postcomunism, vorbește deschis despre condiția de evreu, pe care și-a redescoperit-o în exil.

În subcapitolul **Identitate exilică în contextul contextul global și multicultural al literaturii lumii – *Textul nomad (Casa melcului, II) (2006)***, ne-am propus să analizăm modul în care se construiește identitatea exilică și semnificațiile cu care se încarcă această experiență a dezrădăcinării, în cazul scriitorului român de origine evreiască, Norman Manea. Exilul este unul dintre *biografemele* relevante, care se reflectă artistic în texte, dar și în structura identitară a omului și a scriitorului, făcând din opera sa un reper deopotrivă asimilabil literaturii locale și celei globale.

Conceptele care structurează analiza experienței exilului din perspectiva multiculturalismului și a transnaționalismului literaturii lumii și care au structurat și demersul nostru sunt: legătura scriitorului exilat cu țara de origine și cu limba maternă; experiența traducerii; redimensionarea raportului *centru-margine* și redefinirea identitară în cazul unui scriitor aparținând unei literaturi marginale și în același timp receptat de *Celălalt* ca marginal; oscilarea între două coduri culturale, al *culturii-gazdă* și al *culturii-sursă*. Aceste concepte dar și trăirile scriitorului exilat sunt reflectate de *textul nomad*, cel care trece prin rescriere și traducere, cel conectat la variabilele identitare ale scriitorului însuși.

În cazul lui Norman Manea, dialectica exilului american, care este conotat atât negativ, ca traumă, cât și pozitiv, ca lecție de viață, face posibilă asocierea cu patologia *dezrădăcinării*, teoretizată de Tzvetan Todorov. *Omul dezrădăcinat*, conform lui Todorov, este exilatul care locuiește într-un singur spațiu, simțindu-se exclus și inclus în același timp sau *străin acasă* și *acasă în străinătate*. În funcție de modul în care mediază dialogul dintre

¹¹ Simona Antofi, *Înainte de despărțiri. Norman Manea și Saul Bellow în căutarea adevărilor (ne)scrise*, în „Annales Universitas Apulensis”, Series „Philologica”, Nr. 15, Vol. 1 / 2014, p. 63

identitățile sale culturale, exilatul deșradăcinat poate ajunge în etapa de transculturație, “dobândind un nou cod, fără ca cel vechi să se fi pierdut”¹², explică Todorov. Pentru Norman Manea, exilul a însemnat, pe de o parte, dislocare, deposedare de limba maternă, care, în cazul unui scriitor, reprezintă fondul și esența identității sale creatoare. Pe de altă parte, exilul american a însemnat o redefinire și o restructurare identitară, o interogare critică a biografiei anterioare și o adaptare la noul cod cultural, al țării de adopție. Referindu-se la transformarea sa ca scriitor în exil, prin adaptarea la noul cod estetic al culturii americane, Manea recunoaște că a devenit *mai epic, mai descriptiv, mai factual, mai plat și sărăcăcios* din punct de vedere stilistic, dar temele și obsesiile scriiturii sale au rămas aceleași.

În subcapitolul **Exilul ca experiență identitară de (de)formare. Sertarele exilului. Dialog cu Leon Volovici (2008)** am analizat exilul ca experiență (de)structurantă a identității hibride a scriitorului român de etnie evreiască, Norman Manea. Ca mod de lucru am avut în vedere analiza comparativă a autoreceptării și a receptării de către *Celălalt* a condiției de exilat, precum și dubla perspectivă, totalitară și posttotalitară, asupra aceluiași eveniment. Norman Manea recunoaște, acum, că s-a raportat într-un mod complicat și paradoxal la componenta sa evreiască. Ambiguitatea aceasta este motivată prin absența unei tradiții religioase pe care scriitorul să o fi asumat în prealabil, și printr-un context politic opresiv, intolerant cu diversitatea de orice fel. Raportul evreului cu *Cetatea Captivă* este marcat de condiția de exclus a acestuia, crede Manea, și de duplicitatea Puterii, care îi oferă șansă de a părăsi țara, în schimbul unor avantaje materiale.

În subcapitolul **Reconfigurarea identitară a unui Proust din Est. Cuvinte din exil. Norman Manea în dialog cu Hannes Stein (2011)**, cele două identități scripturale sunt conturate atât pe parcursul dialogului, cât și în elementele de paratextualitate, în *Notă și Preliminarii*, care fixează cadrul convorbirilor - confesiune, precum și legătura dintre intervievator și intervievat. Identitatea exilatului este legată de oscilarea între cele două timpuri și spații exilice: în prezent, Norman Manea este profesor la Bard College, unde predă literatura Holocaustului, dar continuă să scrie în limba română despre experiențele care i-au marcat biografia în trecut. Dialogul intercultural îl obligă pe exilat la comparații, la redefinire identitară, apoi la căutarea unor soluții de adaptare și de conviețuire armonioasă a identităților multiple. O primă lecție pe care i-o oferă *pedagogia exilului american* a fost aceea a depășirii prejudecăților și a renunțării căutării coerenței într-o lume străină. Reconfigurarea

¹² Tzvetan Todorov, *Omul deșradăcinat*, Institutul European, Iași, 1999, p. 28

retrospectivă a istoriei personale a lui Norman Manea, prin toate aceste dialoguri cu sine și cu alții, nu face decât să dea voce și contur dilemelor exilatului. Analizând semantica exilului în scrierile lui Norman Manea, criticul literar Mircea A. Diaconu atribuie roluri diferite celor două ipostaze ale acestei experiențe identitare restructurante: dacă *exilul de după exil* este o *forță alienantă*, exilul în scris este „o autentificare a ființei, o întemeiere a ei, dar o întemeiere prin suferință”, „o formă de a te recunoaște în altul.”¹³

O limită a exercițiului de analiză propus reiese din limitele teoriei narative a sinelui, conceput ca proces sau ca o permanentă căutare, la capătul căreia sinele își descoperă și își acceptă alteritatea. Prin urmare, structura identitară triplă a lui Norman Manea se dovedește mai greu de concretizat într-un scenariu identitar coerent, scriitorul căutând soluții de armonizare a elementelor componente, în relație cu *celălalt*. Cu toate acestea, scriitorul convertește povara identității hibride într-un privilegiu, în sursă de creativitate artistică.

Sugestivă pentru nevoia de coerență a posesorului unei identități multietajate, este secvența din finalul romanului *Vizuina* (2009), când naratorul subiectiv contemplă, alături de prietena sa, umbrele lor proiectate pe un perete, ca metafore ale alterității sinelui, ca avatari identitari care trebuie să coexiste într-o formulă hibridă : „Efemerul nu mă speria. Priveam amprenta lăsată pe pernă, după noaptea care murise. Lu îmi arăta umbrele noastre alăturate pe peretele alb, bucuroși amândoi, de soarele zilei care le va spulbera. Răvășeam perna răvășită, să dispară urma. Nu doream amprente și amintiri. Lu acceptase decizia captivului de a se apăra, fie și fără succes, de el însuși.”¹⁴

¹³ Mircea A. Diaconu, *Firul Ariadnei. 10 cărți de proză (și nu numai)*, Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2014, p. 119

¹⁴ Norman Manea, *Vizuina*, Polirom, Iași, 2009, p. 366

Bibliografie

I. Corpus

1. *Plicul negru*, Editura Cartea Românească, București, 1986, ediția I; Editura Fundației Culturale Române, București, 1996, ediția a II-a; Editura Cartea Românească, București, 2003, ediția a III-a; Editura Polirom, Iași, 2007, ediția a IV-a.
2. *Despre clovni. Dictatorul și Artistul*, Biblioteca Apostrof, Cluj-Napoca, 1999, ediția I; Editura Polirom, Iași, 2005, ediția a II-a; Editura Polirom, Iași, 2013, ediția a III-a.
3. *Fericirea obligatorie*, Biblioteca Apostrof, Cluj-Napoca, 1999, ediția I; Editura Polirom, Iași, 2005, ediția a II-a; Editura Polirom, Iași 2011, ediția a III-a; Editura Polirom, Iași, 2015, ediția a IV-a.
4. *Întoarcerea huliganului*, Editura Polirom, Iași, 2003, ediția I; Editura Polirom, Iași, 2008, ediția a II-a; Editura Polirom, Iași, 2011, ediția a III-a.
5. *Textul nomad (Casa melcului, II)* Editura Hasefer, București, 1999, ediția I; Editura Hasefer, București, 2006, ediția a II-a.
6. *Sertarele exilului. Dialog cu Leon Volovici*, Editura Polirom, Iași, 2008, ediția I
7. *Vizuina*, Editura Polirom, Iași, 2009, ediția I
8. *Curierul de Est. Dialog cu Edward Kanterian*, Editura Polirom, Iași, 2010, ediția I
9. *Culpa fericită – Mircea Eliade, fascismul și soarta nefericită a României*, în „22”, nr. 6, 7, 8, 1992
10. *Incompatibilitățile*, în „22”, nr. 23, 9-15 iunie 1998

II Studii teoretice și critice despre memoria culturală, exil, totalitarism și posttotalitarism

1. Alexandrescu, Sorin, *Identitate în ruptură. Mentalități românești postbelice*, București, Editura Univers, 2000
2. Anton, Mioara (coord.), Crețu, Bogdan; Șandru, Daniel, *Cuvintele Puterii. Literatură, intelectuali și ideologie în România comunistă*, Institutul European, Iași, 2015
3. Arendt, Hannah, *Un raport asupra banalității răului*, Editura All, București, 1997
4. Assmann, Jan, *Memoria culturală. Scriere, amintire și identitate politică în marile culturi antice*, traducere de Octavian Nicolae, Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza”, Iași,

2013

5. Babeți, Adriana; Ungureanu, Cornel, *Europa Centrală, nevroze, dileme, utopii*, Editura Polirom, Iași, 1997
6. Boia, Lucian (coord.), *Miturile comunismului românesc*, Editura Nemira, București, 1998
7. Boia, Lucian, *Mitologia științifică a comunismului*, Editura Humanitas, București, 2005
8. Candau, Joël, *Mémoire et identité*, Paris, P.U.F., Sociologie d'aujourd'hui, 1998
9. Casanova, Pascale, *Republica Mondială a Literelor*, Editura Art, București, 2016
10. Cernat, Paul, Mitchievici, Angelo, Ioan Stanomir, Ioan, *Explorări în comunismul românesc*, Vol. 3, Editura Polirom, Iași, 2008
11. Cesereanu, Ruxandra, *Gulagul în conștiința românească. Memorialistica și literatura închisorilor și a lagărelor comuniste*, Editura Polirom, Iași, 2005
12. Constantinescu, Silvia, *Exil. Oameni și idei*, Editura Curierul Românesc, București, 1995
13. Cordoș, Sanda, *Lumi din cuvinte. Reprezentări și identități în literatura română postbelică*, Editura Cartea Românească, București, 2012
14. Dumitrescu, Vasile C., *O istorie a exilului românesc (1944-1989)*, Editura Victor Frunză, București, 1997
15. Foucault, Michel, *A supraveghea și a pedepsi – nașterea închisorii*, traducere de Bogdan Ghiu, Editura Paralela 45, Pitești, 2005
16. Gheorghiu, Mihai Dinu, *Intelectualii în câmpul puterii. Morfologii și traiectorii sociale*, Editura Polirom, Iași, 2007
17. Glodeanu, Gheorghe, *Incursiuni în literatura diasporei și a disidenței*, Editura Libra, București, 1999
18. Halbwachs, Maurice, *Memoria colectivă*, traducere de Irinel Antoniu, Institutul European, Iași, 2007
19. Hațiegan, Anca, *Cărțile omului dublu. Teatralitate și roman în regimul comunist*, Editura Limes, Cluj-Napoca, 2010
20. Ifrim, Nicoleta, *Identitate culturală și integrare europeană. Perspective critice asupra discursului identitar românesc în perioada postdecembristă*, Editura Europlus, Galați, 2011
21. Lovinescu, Monica, *Est-etice / Unde scurte IV*, Editura Humanitas, București, 1994
22. Milosz, Czeslaw, *Gândirea captivă. Eseu despre logocrațiile populare*, Editura Humanitas, București, 1996
23. Mironescu, Andreea, *Textul literar și construcția memoriei culturale. Forme ale*

- rememorării în literatura română din postcomunism*, Muzeul Literaturii Române, 2007
24. Moscovici, Serge, *Fenomenul reprezentărilor sociale*, în Adrian Neculau (coord.), „Psihologia câmpului social: reprezentările sociale”, traducere de Ioana Mărășescu și Radu Neculau, ediția a II-a, Editura Polirom, Iași, 1997
 25. Negrici, Eugen, *Literatura sub comunism 1948-1964*, Vol. I, Editura Cartea Românească, București, 2010
 26. Nițescu, Marin, *Sub zodia proletcultismului. Dialectica puterii*, Editura Humanitas, București, 1995
 27. Ricoeur, Paul, *L'Idéologie et l'Utopie*, Seuil, Paris, 1997
 28. Ricoeur, Paul, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Seuil, Paris, coll. “L'ordre philosophique”, 2000
 29. Sălcudeanu, Nicoleta, *Patria de hârtie*, Editura Aula, Brașov, 2003
 30. Seleşan, Anca, *Trădarea intelectualilor*, Editura Transpres, Sibiu, 1992
 31. Simion, Eugen, *În ariergarda avangardei (convorbiri cu Andrei Grigor)*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2004
 32. Terian, Andrei, *Critica de export. Teorii, contexte, ideologii*, Editura Muzeul Literaturii Române, București, 2013
 33. Tismăneanu, Vladimir, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, Editura Polirom, Iași, 2005
 34. Tismăneanu, Vladimir, *Despre comunism. Destinul unei religii politice*, Editura Humanitas, București, 2011
 35. Todorov, Tzvetan, *Abuzurile memoriei*, Editura Amarcord, Timișoara, 1999
 36. Todorov, Tzvetan, *Memoria răului, ispita binelui. O analiză a secolului*, Editura Curtea Veche, București, 2002
 37. Todorov, Tzvetan, *Omul de rădăcinat*, Institutul European, Iași, 1999
 38. Ungureanu, Cornel, *Mircea Eliade și literatura exilului*, Editura Viitorul Românesc, București

III. Studii teoretice și aplicative despre *genurile biograficului*

1. Battiston, Régine, *Lectures de l'identité narrative*, Paris, Orizons, 2009
2. Baudrillard, Jean, Guillaume, Marc, *Figuri ale alterității*, Paralela 45, Pitești, 2002
3. Bertaux, Daniel, *Le récit de vie. L'enquête et ses méthodes*, 3e édition, Armand Colin, Paris, 2010
4. Boyer, Henri, *Les temps dans la mise en scène du vécu. Le récit de vie comme écriture*, în "Pratiques", mars 1985, no. 45
5. Camarero, Jesus, « La théorie de l'autobiographie de Georges Gusdorf », în *Çédille, Revista de Estudios Franceses*, nr. 4 / 2008
6. Camilleri, Carmel, *Identité et gestion de la disparité culturelle : essai d'une typologie*, dans "Stratégies identitaires", P.U.F., Paris, 1990
7. Carcassonne, Marie, *Sens, temps et affects dans des récits de vie recueillis en interaction*, în "Vox Poetica", 1/11/2007
8. Colonna, Vincent, *L'autofiction (essai sur la fictionalisation de soi en Littérature)*, Doctorat de l'E. H.E.S.S., Directeur : Monsieur Gérard Genette, École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1989
9. Deciu, Andreea, *Nostalgiiile identității*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2001
10. Demazière, Didier, *Quelles temporalités travaillent les entretiens biographiques rétrospectifs?*, "Bulletin de méthodologie sociologique", no. 9 / 2007
11. Evans, Rob, *L'entretien autobiographique et les paroles. L'analyse du langage employé dans les entretiens discursif-narratifs*, "Approches non francophones des histoires de vie en Europe", N° 55 Décembre, 2008
12. Gasparini, Philippe, *Autofiction. Une aventure du langage*, Seuil, Paris, 2004
13. Gasparini, Philippe, *Est-il je ? Roman autobiographique et autofiction*, Seuil, Paris, 2004
14. Greisch, Jean, *Empêchement et intrigue. Une phénoménologie pure de la narrativité est concevable?*, în "Vox Poetica", 2005
15. Grell, Isabelle, *L'autofiction*, Armand Colin, Paris, 2014
16. Gusdorf, Georges, *Les Écritures du moi. Lignes de vie I*, Paris, Odile Jacob, 1990
17. Hubier, Sébastien, *Littératures intimes. Les expressions du moi, de l'autobiographie à l'autofiction*, Armand Colin, Paris, 2005
18. Ifrim, Nicoleta, *Ipostaze ale eului critic și memorie a literaturii în cărțile vorbite*, în „Caiete Critice”, Nr. 5 (307), 2013

19. Kaufmann, Jean-Claude, *L' invention de soi, une théorie de l'identité*, Armand Colin, Paris, 2004
20. Keller, Thomas, *Mémoire exclusive, mémoire interculturelle, mémoire complète*, en "Revue de Sciences Sociales", n° 31, Strasbourg, Université Marc Bloch, 2003
21. Lecarme, Jacques, *L'autobiographie*, Armand Colin, Paris, 1997
22. Lejeune, Philippe, *Pactul autobiografic*, traducere de Irina Margareta Nistor, Editura Univers Enciclopedic, Bucuresti, 2000
23. Lejeune, Philippe, *Je est un autre*, Éditions du Seuil, Paris, 1980
24. Lipiansky, Edmond Marc, *Stratégies identitaires*, en "Introduction à la problématique de l'identité", PUF, Paris, 1990,
25. Madelénat, Daniel, *La biographie*, P.U.F., Paris, 1984.
26. Mathieu-Castellani, Gisèle, *La scène judiciaire et l'autobiographie*, P.U.F., Paris, 1996
27. Miraux, Jean-Philippe, *L'autobiographie. Écriture de soi et sincérité*, Armand Colin, Paris, 2009
28. Mucchielli, Alex, *L'identité*, coll. "Que sais-je?", P.U.F., Paris, 2016
29. Pîrjol, Florina, *Carte de identități*, Editura Cartea Românească, București, 2014
30. Ricœur, Paul, *Soi-même comme un autre*, Seuil, Paris, 1980
31. Ricœur, Paul, *Temps et récit I. L'intrigue et le temps historique*, Seuil, Paris, 1983
32. Ricœur, Paul, *Temps et récit II. La configuration dans le récit de fiction*, Seuil, Paris, 1984
33. Ricœur, Paul, *Temps et récit III. Le temps raconté*, Seuil, Paris, 1985
34. Simion, Eugen, *Autobiografie, roman autobiografic, roman-memorii, eseu autobiografic? (I, II, III)*, în "Cultura", nr. 175, 176, 177 / 2008
35. Simion, Eugen, *Genurile biograficului*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2002

IV. Studii critice de specialitate

IV.1. În volume

1. Behring, Eva, *Scriitori români din exil, 1945-1989, O perspectivă istorico-literară*, Editura Fundației Culturale Române, București, 2001
2. Braga, Corin, *Psihografii*, Editura Polirom, Iași, 2011
3. Braga, Corin, *Dicționar analitic de opere literare românești*, vol. III, coordonare și revizie științifică Ion Pop, Editura Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2002

4. Diaconu, Mircea A., *Firul Ariadnei. 10 cărți de proză (și nu numai)*, Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2014
5. Elvireanu, Sonia, *Fața întunecată a lui Ianus. Vintilă Horia, Dumitru Țepeneag, Norman Manea, Gabriel Pleșea*, Editura Tipo Moldova, Iași, 2013
6. Holban, Ioan, *Profiluri epice contemporane*, Editura Cartea Românească, București, 1987
7. Holban, Ioan, *Salonul refuzaților*, Editura Moldova, Iași, 1993
8. Holban, Ioan, *Istoria literaturii române. Portrete contemporane*, vol. I, Editura Princeps, Iași, 2003
9. Iorgulescu, Mircea, *Scriitori tineri contemporani*, Editura Eminescu, București, 1978
10. Iorgulescu, Mircea, *Prezent*, Editura Cartea Românească, București, 1985
11. Manolescu, Florin, *Enciclopedia exilului literar românesc 1945-1989*, Editura Compania, București, 2003
12. Manolescu, Nicolae, *Istoria critică a literaturii române. 5 secole de literatură*, Editura Paralela 45, Pitești, 2008
13. Mușat, Carmen, *Strategiile subversiunii. Incursiuni în proza postmodernă*, ediția a II-a, Editura Cartea Românească, București, 2008
14. Negoșescu, Ion, *Scriitori contemporani*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2004
15. Raicu, Lucian, *Printre contemporani*, Editura Cartea Românească, București, 1980
16. Raicu, Lucian, *Practica scrisului și experiența lecturii*, Editura Cartea Românească, București, 1978
17. Simuț, Ion, *Incursiuni în literatura actuală*, Editura Cogito, Oradea, 1994
18. Simuț, Ion, *Literaturi române postbelice*, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2017
19. Simuț, Ion, *Arena actualității*, Editura Polirom, Iași, 2000
20. Stan, Aurica, *Exilul ca traumă / Trauma ca exil în opera lui Norman Manea*, Editura Lumen, Iași, 2009
21. Turcuș, Claudiu, *Estetica lui Norman Manea*, Editura Cartea Românească, București, 2012
22. Ulici, Laurențiu, *Literatura română contemporană*, Editura Eminescu, Burești, 1995
23. Zăciu, Mircea, Papahagi, Marian, Sasu, Aurel, *Dicționarul esențial al scriitorilor români*, Editura Albatros, București, 2000

IV.2. În periodice

1. Adameșteanu, Gabriela, *Duplicitatea ca soluție salvatoare*, în „Observator cultural”, nr. 418, 10 aprilie, 2008
2. Alexandrescu, Sorin, *Invizibilitatea emigrantului*, în „Exilul. Secolul 20”, Nr. 1-3, 1998
3. Anders, Jaroslaw, *Întoarcerea huliganului în presa americană*, în 22, 21 februarie 2013, traducere de Irina Horea, articol apărut în “Los Angeles Times Book Review”, 8 august 2004
4. Antofi, Simona, *Norman Manea, Textul nomad - ipostazele narrative ale identității exilice*, în „Journal of Romanian Literary Studies”, No. 5/2014
5. Antofi, Simona, *Înainte de despărțirii. Norman Manea și Saul Bellow în căutarea adevărurilor (ne)scrise*, în „Annales Universitas Apulensis”, Seria „Philologica”, Nr. 15, Vol. 1 /2014
6. Boldea, Iulian, *Memorie, identitate și comunicare interculturală*, în „Proceedings of the International Conference Communication, context, interdisciplinarity”, Editura Universității Petru Maior, Târgu-Mureș, 2012
7. Boldea, Iulian, *Recursul la memorie*, în „România literară”, nr. 29, 11-17 iulie 2014
8. Braga, Corin, *Norman Manea – de la claustrare la libertate*, în „Steaua”, nr. 2, februarie, 2001
9. Bujeu, Constantina Raveca, *Exilul ca identitate*, în *Apostrof*, Anul XXIII, Nr. 3 (262), 2012
10. Cernat, Paul, *Despre clovni și totalitarisme*, în „Observator cultural”, nr. 297, 1 decembrie, 2005
11. Cernat, Paul, *Dificila întoarcere a autorului*, în „Observator cultural”, nr. 308, 16 februarie, 2006
12. Cernat, Paul, *Deconspirarea scriitorilor, mod de întrebuințare (II)*, în “Observator cultural”, nr. 575, mai 2011
13. Cernat, Paul, *Iluziile revizionismului est-etic*, în „Observator cultural”, nr. 539-541, 25 august/3 septembrie/10 septembrie, 2010
14. Cernat, Paul, *(Auto)portretul scriitorului ca intelectual critic*, în „Observator cultural”, nr. 551, 19 noiembrie 2010
15. Cernat, Paul, *Vizuina luminată*, în „Observator cultural”, nr. 514, 2010
16. Chivu, Marius, *Eseist, nu prozator*, în „Dilema veche”, nr. 345, 29 octombrie, 2010
17. Cordoș, Sanda, *Farsa tragică*, în „Bucureștiul cultural”, nr. 92, 26 ianuarie, 2010

18. Cornea, Andrei, *Accident sau simptom*, în 22, nr. 25, 29 iunie, 1998
19. Cornea, Paul, *Obsesia incertitudinii*, în „Observator cultural”, nr. 552, 2010
20. Corty, Bruno, *România este o democrație kafkiană*, în „Observator cultural”, nr. 503, 3 decembrie 2009, interviu apărut în *Le Figaro*, traducere de Adina Dinițoiu
21. Cristea-Enache, Daniel, *Intrusul*, în „Observator cultural”, nr. 551, 20 noiembrie, 2010
22. Cristea-Enache, Daniel, *Limba interiorității (I) – Curierul de Est. Dialog cu Edward Kanterian*, în “Observator cultural”, nr. 585, 28 iulie 2011
23. Cristea, Valeriu, *Noaptea pe latura lungă*, în „România literară”, nr. 33, 14 august, 1969
24. Cristea, Valeriu, *Octombrie, ora opt*, în „România literară”, nr. 6, 18 februarie, 1982
25. Crohmălniceanu, Ov. S., *Un tur de forță al vocii autorului în roman*, în „România literară”, nr. 35, 11 septembrie, 1986
26. Crohmălniceanu, Ov. S., *Exercițiul cotidian al terorii*, în „România literară”, nr. 42, 17 octombrie, 1991
27. Crohmălniceanu, Ov. S., *Inventivitate artistică funcțională*, în „România literară”, nr. 30, 16 septembrie, 1982
28. Cubleşan, Victor, *Un huligan și o vizuină*, în „Steaua”, nr. 1-2, ianuarie-februarie 2011
29. Diaconu, Mircea A., *Exilul ca supraviețuire intelectuală*, în Prefață la vol. *Citind la New York scriitori români*, autor Mihaela Albu, Editura Axa, Botoșani, 2002
30. Doinaș, Ștefan Augustin, *Între farsă tragică și destin*, în „Exilul. Secolul 20”, Nr. 1-3, 1998
31. Dumitrache, Silvia, *Norman Manea, între Proust și Kafka*, în „Observator cultural”, nr. 624, 18 mai 2012
32. Dușu, Alexandru, *Excluderea și exterminarea*, în „Exilul. Secolul 20”, Nr. 1-3, 1998
33. Georgescu, Paul, *Variante la un autoportret*, în „România literară”, nr. 3, 14 ianuarie, 1977
34. Ghițeanu, Serenela, *Lumea ca un cod nedescifrat*, în 22, Anul XXI (1042), 23 februarie 2010
35. Goldiș, Alex, *Norman Manea. Curierul de Est. Dialog cu Edward Kanterian*, în „Cultura”, 10 februarie 2011
36. Grigore, Rodica, *Noile măști și aventuri ale personajului picaresc*, în „Cultura”, Nr. 186, 14 august 2008
37. Groza, Claudiu, *România cu oameni și clovni*, în „Apostrof”, nr. 10, octombrie, 1997
38. Handoca, Mircea, *Mircea Eliade – fascist, legionar, antisemit?*, în „Jurnalul literar”, nr.

13-14 mai 1992

39. Hațiegan, Anca, *Norman Manea: Plicul negru – romanul cabaret (al cabotinelui)*, în „Echinox”, nr. 1-2, ianuarie-februarie, 2004
40. Holban, Ioan, *Efectul de intimidare*, în „Cronica”, nr. 18, 19 septembrie, 1986
41. Iorgulescu, Mircea, *Cartea plecării și a reîntoarcerilor*, în „22”, nr. 695, 2003
42. Ivanovici, Victor, *Clovnul și huliganul, glose la Norman Manea*, în „Observator cultural”, nr. 454-455, 456, 18 decembrie-8 ianuarie, 2008
43. Iovănel, Mihai, *Norman Manea 75: o retrospectivă*, în „Cultura”, Nr. 341, 5 octombrie 2011
44. Lovinescu, Monica, *Câteva confuzii*, în 22, nr. 10, 13-19 martie 1992
45. Magris, Claudio, *Clovnul, metaforă centrală*, în „Corriere della Sera”, 1 noiembrie 1998, reprodus în „22”, nr. 1, 1999
46. Magris, Claudio, *Norman Manea, durerea exilului care hrănește viața*, în „Observator cultural”, nr. 625, 25 mai 2012
47. Manolescu, Nicolae, *Vânătoarea de vrăjitoare*, în „România literară”, nr. 23, 17 martie, 1997
48. Milea, Doinița, *Discursul critic est-etic față în față cu totalitarismul. Etica neutării*, în Buletinul Institutului de Filologie Română “A. Philippide”, 2009
49. Monmany, Mercedes, *Timpuri huliganice*, în „Observator cultural”, nr. 308, 16 februarie 2006
50. Mușat, Carmen, *Captivitatea adversității interioare*, în 22, nr. 695, 2003
51. Mușat, Carmen, *Casa și patria scriitorului*, în 22, nr. 39, 26 septembrie, 2000
52. Mușat, Carmen, *Fericirea reglementată prin lege*, în „Observator cultural”, nr. 283, 25 august, 2005
53. Papahagi, Marian, *Un roman cu înlocuitori*, în „Tribuna”, nr. 17, 4 septembrie 1986
54. Patraș, Antonio, *Infelix culpa sau despre vinovăția cărților*, în „Observator cultural”, Nr. 551, 19 noiembrie 2010
55. Pîrvan-Jenaru, Dana, *Partea de patrie a lui Norman Manea*, în „Observator cultural”, nr. 551, 19 noiembrie 2010
56. Pecican, Ovidiu, *Dialog și etică*, în „București cultural”, nr. 102, 21 februarie 2013
57. Petrescu, Liviu, *Alegoria prudenței*, în „Steaua”, nr. 10, octombrie, 1986
58. Petrescu, Liviu, *Prezențe epice*, în „Steaua”, nr. 11, noiembrie, 1975
59. Petrescu, Liviu, *Univers carceral*, în „Steaua”, nr. 1-2, ianuarie-februarie, 1994

60. Petreu, Marta, *Să mergem la bibliotecă*, în „Apostrof”, nr. 6, 1997
61. Purcaru, Ilie, *Norman Manea și noua ordine literară*, în „Săptămâna”, nr. 3, 22 ianuarie, 1982
62. Radu, Tania, *Realismul detaliului*, în „Flacăra”, 4 iunie, 1982
63. Raicu, Lucian, *Câteva gânduri*, în „Steaua”, nr. 7-8, iulie-august, 1996
64. Raicu, Lucian, *Norman Manea, Le bonheur obligatoire*, în „Vatra”, nr. 4, aprilie, 1993
65. Rațiu, Simina, *Resemantizarea trecutului sau Norman Manea ca proiecție a sinelui*, în „Steaua”, nr. 1-2, ianuarie-februarie 2011
66. Simuț, Ion, *Disperarea clovnului*, în „România literară”, nr. 23, 21 iunie, 2007
67. Simuț, Ion, *Ambiguitățile exilului*, în „România literară”, nr. 15, 18 aprilie 2008
68. Simuț, Ion, *Ecouri în presa americană*, texte culese din *Los Angeles Times*, în „Observator cultural”, nr. 129, 2002
69. Spiridon, Monica, *La vest de Eden*, în „Secolul XX”, nr. 1-3/1998
70. Șimonca, Mihaela, *Identitate fracturată, exil și anamnesis. Norman Manea, scriitor al memoriei*, în “Observator cultural”, nr. 690, 13 septembrie 2013
71. Tabucchi, Antonio, *Norman Manea, eternul străin*, în „Observator cultural”, nr. 308, 16 februarie 2006
72. Țan, Georgeta-Liliana, *Norman Manea and the condition of the exiled*, Globalization, Intercultural Dialogue and National Identity, Vol. I, 2014
73. Ulici, Laurențiu, *Despre Plicul negru*, în „Curierul românesc”, nr. 4, aprilie 1996
74. Ungureanu, Cornel, *Autoportretele scriitorului*, în “România literară”, nr. 49, 9-15 decembrie 2011

V. Sitografie

<http://www.recitsdevie.pagesperso-orange.fr>

<http://www.autopacte.org>

http://www.scienceshumaines.com/les_recits_de_vie_fr_3.htm

http://www.memoria.ro/index.php?location=view_article&id=1222

<http://www.fabula.org/colloques/frontieres/217.php>